

УДК 811.161.2'367

Людмила Юлдашева
(Черкаси, Україна)

ЗАГОЛОВОК ЯК ОСОБЛИВА НОМІНАТИВНО-ПРЕДИКАТИВНА ОДИНИЦЯ

Статтю присвячено визначенню лінгвальної сутності заголовка художнього твору. З'ясовано, що заголовки як своєрідні мікротексти, здатні відобразити загальнокультурний контекст та окрему інформацію про епоху. Заголовки об'єднані в незамкнену мовну мікросистему, змінну в просторі й часі. Семантика заголовків – це своєрідна сув'язь денотативного, сигніфікативного і референтного складників та конотативних, етимологічних, асоціативних елементів значення. Визначено, що заголовок функціонує на інформаційному, лінгвальному, психологічному, емоційно-експресивному рівнях тощо.

Обґрунтовано положення про те, що формально заголовок може бути виражений будь-якими мовними одиницями, зокрема реченням, словосполученням чи словом, натомість він не тотожний жодному з них, а є диктумним іменем тексту.

Досліджено амбівалентність заголовка, яка полягає в тому, що він, перебуваючи в діалектичних зв'язках із текстом, здатний виявляти двоїсту природу: водночас це два самостійні тексти й структурні компоненти одного цілого.

Ключові слова: назва твору, заголовок твору, диктема, номінація, предикація, тематизація, стилізація.

Юлдашева Л. Заголовок как особая номинативно-предикативная единица.

Статья посвящена определению лингвальной сущности заголовка художественного произведения. Выяснено, что заголовки как своеобразные микротексты способны отображать общекультурный контекст и отдельную информацию об эпохе. Заголовки объединены в незамкнутую языковую микросистему, переменную в пространстве и времени. Семантика заголовков – это своеобразный комплекс денотативной, сигнификативной и референтной составляющих и конотативных, этимологических, ассоциативных элементов значения. Определено, что заголовок функционирует на информационном, лингвальном, психологическом, эмоционально-экспрессивном уровнях и т. п.

Обосновано положение о том, что формально заголовок может быть выражен любыми языковыми единицами, в частности предложением, словосочетанием или словом, вместо этого он не тождественен ни одному из них, а есть диктумным именем текста.

Исследованы амбивалентность заголовка, которая заключается в том, что он, находясь в диалектических связях с текстом, способен обнаруживать двойственную природу: одновременно это два самостоятельных текста и структурные компоненты одного целого.

Ключевые слова: название произведения, заглавие произведения, диктема, номинация, предикация, тематизация, стилизация.

Yuldasheva L. Heading as a special nominativ-predicative unit.

The article is devoted to determination of lingual essence of literature heading. It is proved that the headings as particular micro-texts can represent general cultural context

and some information about the age. Headings are united in unclosed language system changeable in space and time. Heading semantic is a special connection of denotative, significate and referent components and connotative, etymological and associative meaning elements. It is estimated that heading functions on informative, lingual, psychological, emotional-expressive and other levels.

It is justified that formally heading can be expressed through any language units, in particular through sentence, word phrase or word though not identical to any of them, but it is a dictum name of the text.

It is investigated that heading ambivalence lies in the fact that it can demonstrate dual nature in dialectic connections with the text: at the same time these are two independent texts and structural elements of a single unit.

Keywords: *title of a work, heading of a work, dictum, nomination, predication, lemmatization, stylization.*

Заголовок твору як складне структурно-семантичне ціле є виразником авторської ідеї, яку письменник послідовно викладає в тексті. У заголовку поєднано значеннєвий, емоційний і соціальний аспекти.

У сучасній науці накопичено значний досвід вивчення заголовків, переважно з позицій літературознавства і лінгвістики тексту (І. Р. Гальперін [3], О. В. Джанджакова [6], С. Д. Кржижановський [11] та ін.). Заголовок як самостійну мовленнєву одиницю проаналізовано в роботах О. М. Пешковського [15]; функції заголовка досліджено в працях С. В. Лайне [12], синтаксичну структуру вивчав А. С. Попов [15], стилістику заголовка – М. Н. Кожина [9–10], інтертекстуальні елементи – О. В. Джанджакова [6] та ін.

Мета статті полягає у вивченні сучасного стану теоретичних напрацювань у царині означеної лінгвальної проблеми та визначенні лінгвальної сутності заголовка літературного твору.

Часто терміни «назва твору» й «заголовок твору» уживають як синоніми. Уважаємо за доцільне розрізнити їх. На наш погляд, «назва» має вужче значення – це заголовок у номінативній функції, натомість «заголовок» – це конструкція в поєднанні всіх своїх функцій.

Існує кілька способів поділу заголовків художніх творів за типами. Залежно від домінування зовнішніх або внутрішніх функцій, розрізняють два типи заголовків: зовнішні, що спрямовані на читача і впливають на його емоційну сферу, та внутрішні – які спрямовані на текст та активізують комбінаторно-парадигматичні можливості мови, а також діють на семантичному та композиційному рівнях організації тексту [9].

А. В. Ламзіна класифікує заголовки на підставі співвідношення назв із виокремленими компонентами твору, зокрема:

1) заголовки, що представляють основну тему чи проблему твору (надають читачеві загальне уявлення про відображені у творі явища життя);

2) заголовки, що задають перспективу розвитку сюжету твору, зокрема: а) фабульні заголовки (описують весь сюжетний ряд); б) кульмінаційні заголовки (виділяють найважливіший щодо розвитку дії момент);

3) заголовки, що містять імена персонажів (значну частину таких назв репрезентують антропоніми; часто такі назви містять інформацію про національність, родову належність чи соціальний статус головного героя);

4) заголовки, що позначають час і простір (для них характерне вживання хронотопів) [13].

І. Р. Гальперін за формою вміщеної інформації класифікує заголовки на такі види: 1) назва-символ; 2) назва-теза; 3) назва-цитата; 4) назва-повідомлення; 5) назва-натяк, інтрига; 6) назва-оповідь [3, с. 134].

А. І. Домашнев виокремлює заголовки за кількістю елементів значеннєвої схеми тексту: односпрямовані відповідають одному елементові значеннєвої структури тексту, відповідно багатоспрямовані – кільком. Односпрямованими постають зазвичай тематизовані тексти, заголовки є конденсованою основною тезою твору. Крім основних, можуть бути активізовані й другорядні елементи змісту, що надає заголовкам особливої експресивності. «Необов'язковість» і «вторинність» цих елементів роблять заголовки виразними й привертають увагу читача.

На відміну від односпрямованих багатоспрямовані співвідносяться відразу з кількома елементами структурної схеми тексту. Вони інформаційно місткіші, різноманітні зв'язки цих заголовків із текстом є ще одним засобом підвищення його експресивності [8, с. 5].

Заголовки – своєрідні мікротексти, що відображають загальнокультурний контекст і містять інформацію про епоху, її цінності, ідеї. Це незамкнена лексична мікросистема, що постійно змінюється в просторі й часі, непостійна щодо свого складу, відображає зв'язок між різними письменниками, країнами й культурами. Семантика досліджуваних мовних одиниць є поєднанням денотативного, сигніфікативного і референтного складників, компонентів, а також конотативних, етимологічних, асоціативних елементів значення. Це неподільна єдність лінгвістичної та енциклопедичної інформації.

У сучасній лінгвістиці питання статусу заголовка досі залишається відкритим. Це зумовлено конфліктом форми і змісту в заголовку. За всієї різноманітності думок та дискусій можна окреслити три тенденції розв'язання цього питання: одні вважають за краще тлумачити заголовки як номінативну одиницю, тобто заголовки – не речення, він тільки називає текст (О. І. Попов [16]); інші – як предикат, тобто заголовки слугують висловленням про текст (О. М. Траченко кваліфікує його як речення [17]; Л. П. Добраєв трактує заголовки, зосібна заголовки із бездієслівною конструкцією, як речення лише з психологічного погляду [7]); треті,

зокрема О. М. Пешковський [15], вважають, що заголовок твору посідає проміжне місце між словом і реченням (називаючи текст, заголовок одночасно є висловленням про нього). Така позиція вможливує дослідження заголовка, ураховуючи як морфологічні категорії (відмінювання), так і синтаксичні особливості.

З огляду на це заголовок набуває статусу номінативної одиниці з внутрішньою предикацією. Поєднання в одній формі протилежних характеристик і зумовлює лінгвальну своєрідність заголовків.

Новим етапом у розв'язанні цієї проблеми стала теорія диктемної структури тексту М. Я. Блоха, за якою заголовок лише формально може співвідноситися зі словом, словосполученням, реченням чи висловленням, але не тотожний їм. Дослідник зосереджує увагу на тексті як на знаково-тематичній структурі, що «розкриває певну тему, яка об'єднує всі його частини в інформаційну єдність» [1, с. 91]. Одиницею тематизації тексту є диктема, яка стоїть над реченням і виконує роль перехідної ланки між реченням і текстом.

Слово як номінативна одиниця мови лише називає предмети, явища, процеси та ін., а заголовок у формі слова не тільки називає твір, а й виконує інші функції, зокрібно концептуально-змістову і рекламну, що не властиві слову. Заголовок, який формально відповідає словосполученню, за своїм семантичним складом є багатовимірним, що виводить його за межі словосполучення – складної назви предметів, явищ, процесів тощо. Речення є прямим або опосередкованим судженням про конкретний об'єкт; заголовок, який формально дорівнює реченню, концентрує основну ідею твору.

На цій підставі О. Ю. Богданова кваліфікує заголовок як своєрідну вершину тексту, особливу диктему [2]. З огляду на структурно-семантичні особливості заголовок концентрує уявлення про концепт усього твору, є виразником авторського задуму.

У диктемі виокремлюють чотири найважливіші функційно-знакові аспекти мови: номінація, предикація, тематизація і стилізація [1]. Отже, заголовок є диктумним іменем тексту.

Номінативна функція яскраво оприявлена в усіх заголовках. Якщо заголовок формально не відповідає реченню, предикація в ньому виражена не прямо, а опосередковано, імпліцитно. Тематизація заголовка полягає в тому, що в ньому сконцентровано всі види інформації, зокрема фактична, емотивна, імпресивна. У контексті емотивної інформації заголовок стає інструментом реалізації конкретних інтенцій автора, а імпресивна інформація визначає особливості впливу на читача (за М. Я. Блохом). Стилізація регулює вибір конотативних мовних засобів для адекватного передавання змісту.

Поза текстом заголовки наділені іншою семантикою, ніж заголовки – компонент тексту. Це своєрідний знак стосовно тексту загалом, зашифрована формула тексту, яку можна осягнути лише після ознайомлення з твором. Заголовок стає зрозумілим у ретроспекції: під час прочитання тексту відбувається нашарування тексту на заголовок і поступове його розшифрування. Заголовок перебуває «між зовнішнім світом і простором твору і перший бере на себе основне навантаження для подолання цієї межі» [10, с. 167].

Ще в 30-х рр. минулого століття С. Д. Кржижановський запропонував основні, принципово важливі положення стосовно природи заголовка і його зв'язку з текстом. Убачаючи в заголовкові згорнутий текст, дослідник писав: «Книга – розгорнутий до кінця заголовок, заголовок же – стягнена до обсягу двох-трьох слів книга. Або: заголовок – книга *inrestric- to*, книга – заголовок *inextenso*» [11, с. 4].

Учені тяжіють до двох позицій щодо зв'язку заголовка й тексту: 1) заголовок – це самостійний текст; 2) заголовок – це елемент тексту. Уважаємо за доцільне говорити про певну ступінь залежності / незалежності заголовка від тексту. Спектр інтерпретації залежності заголовка від тексту дуже широкий: від абсолютної незалежності заголовка до максимальної взаємозалежності заголовка й тексту. Існують досить вагомні аргументи на користь самостійності заголовка, що вможливує побудову парадигм заголовків, їхнє зіставлення поза зв'язком із текстом, вивчення структурної організації заголовків. Л. Ф. Грицюк зазначає: «Тема є частиною матеріально зафіксованої сфери твору, але це не означає, що заголовок як одиницю мовлення можна кваліфікувати як одиницю основного тексту твору (особливо в поезії). Його необхідно, хоча б умовно, винести за межі тексту й сприймати як певний сигнал, знак твору, визначаючи принципи зв'язку з основним текстом» [5]. Водночас уявлення про заголовок як текстовий елемент дає підстави для з'ясування системних відношень та стилістики заголовка.

На нашу думку, абсолютно незалежним можна вважати заголовок ще не написаного твору. Також самостійно функціонує заголовок у бібліографічних покажчиках, каталогах, критичних статтях, наукових працях. Відокремлено від тексту побутує заголовок за умови, якщо текст не відомий читачеві. У цьому разі заголовок художнього тексту не виконує функції передавання повідомлення. З іншого боку, автор може приховати зв'язок заголовка й тексту й умисно не акцентувати на ньому. Але в цьому разі варто говорити про асоціативний, завуальований зв'язок. Протилежною тенденцією є вибір заголовка, який пояснює текст, адже без нього текст не зрозумілий. Проте основний корпус назв посідає проміжну позицію на шкалі щодо визначення ступеня їхнього зв'язку.

Оскільки заголовок стоїть перед текстом, перебуває в сильній позиції, наділений конкретними граматичними і семантичними характеристиками, він набуває статусу самостійної надтекстової одиниці. Натомість у значеннєвому відношенні він не відірваний від тексту, є опорою для читача в осягненні змісту, виконує функцію репрезентанта тексту. Крім того, заголовок не можна кваліфікувати як факультативний елемент тексту, адже він зазвичай наявний у всіх текстах, за винятком деяких поетичних, що є радше не нормою, а винятком стосовно тексту загалом. «Безперечно, заголовок у тексті постає однією з найсуттєвіших ознак, він є авторським концептом і конденсатом усього змісту. Заголовок координується із семантикою тексту, він є домінантою, яка утворює в художньому творі значеннєву та емоційну єдність» [14], – констатує Л. А. Ноздріна.

Про зв'язок заголовка з текстом свідчать його функції: 1) номінативна – заголовок називає текст; 2) інформативна – представляє інформацію про текст; 3) експресивно-апелятивна – установлює контакт між продуцентом (автором) і реципієнтом (читачем); 4) емотивна – виражає ставлення автора до тексту загалом (іноді завуальовано); 5) рекламна – привертає увагу до тексту; 6) розділова – відокремлює заголовок від тексту та ін.

Отже, заголовок – це особливий феномен, який перебуває в діалектичних зв'язках із текстом, має двоїсту природу: водночас це два самостійні тексти й структурні компоненти одного цілого. Заголовок є першим орієнтиром у сприйнятті тексту, виразником загальнокультурного контексту, інформантом про епоху, її цінності та ідеї. Ця незамкнена лексична мікросистема постійно змінюється в просторі й часі.

Заголовок слугує важливим оформлювальним компонентом тексту, особливою комунікативною одиницею мови, яка функціює на різних рівнях: інформаційному, лінгвальному, психологічному, емоційно-експресивному тощо. Формально він може бути виражений будь-якими мовними одиницями, зокрема реченням, словосполученням чи словом, однак не тотожний жодному з них, а є диктумним іменем тексту.

Перспектива дослідження полягає у виокремленні нових тенденцій номінування творів сучасної української літератури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Блох, М. Я. Диктема в уровневой структуре языка / М. Я. Блох // Вопросы языкознания. – 2000. – № 4. – С. 56–67.
2. Богданова, О. Ю. Заглавие как семантико-композиционный элемент художественного текста : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / О. Ю. Богданова. – Ярославль, 2008. – 22 с.

3. Гальперин, И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 140 с.
4. Грицюк, Л. Ф. До питання про лінгвістичний статус заголовка / Л. Ф. Грицюк // Мовознавство. – 1989. – № 5. – С. 55–58.
5. Грицюк, Л. Ф. Образно-семантичний підхід до класифікації заголовків / Л. Ф. Грицюк // Мовознавство. – 1992. – № 2. – С. 51–56.
6. Джанджакова, Е. В. О поэтике заглавий / Е. В. Джанджакова // Лингвистика и поэтика. – М. : Наука, 1979. – С. 207–214.
7. Доблаев, Л. П. Смысловая структура текста и проблемы его понимания / Л. П. Доблаев. – М. : Педагогика, 1982. – 176 с.
8. Домашнев, А. И. Интерпретация художественного текста : немецкий язык / А. И. Домашнев, И. П. Шишкина, Е. А. Гончарова. – М. : Просвещение, 1989. – 208 с.
9. Кожина, Н. А. О функциях заглавия художественного произведения / Н. А. Кожина // Вопросы современного состояния и исторического развития русского языка. – М. : б. и., 1984. – С. 10–11.
10. Кожина, Н. А. Заглавие художественного произведения : Структура, функции, типология (на материале русской прозы XIX–XX вв.) / Н. А. Кожина – М. : Наука, 1986. – 288 с.
11. Кржижановский, С. Д. Заглавие [Электронный ресурс] / С. Д. Кржижановский // Литературная энциклопедия : Словарь литературных терминов / под ред. Н. Бродского, А. Лаврецкого и др. – Режим доступа : smalt.karelia.ru/~filolog/pdf2/Lit/1-131.pdf.
12. Лайне, С. В. Функции и виды заглавий в комсомольской газете / С. В. Лайне. – М. : Высшая школа, 1982. – 130 с.
13. Ламзина, А. В. Заглавие [Электронный ресурс] / А. В. Ламзина. – Режим доступа : www.wiki.kspu.karelia.ru/index.php/
14. Ноздрина, Л. А. Заглавие текста / Л. А. Ноздрина // Грамматика и смысловые категории текста : сб. научн. тр. им. М. Тореца. – М. : б. и., 1982. – Вып. 189. – С. 191–192.
15. Пешковский, А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М. : УРСС, 2001. – 450 с.
16. Попов, А. С. Синтаксическая структура современных газетных заглавий и ее развитие / А. С. Попов // Развитие синтаксиса современного русского языка. – М. : Наука, 1966. – С. 95–126.
17. Траченко, О. М. Парадигма заголовків / О. М. Траченко // Іноземна філологія. – 1990. – № 97. – С. 84–90.

Стаття надійшла 08.04.2016 року